

THOMASKERK AMSTERDAM zondag 22 mei 2022

Wijsheid van Ben Sira

Alex van Heusden

Judea onder Grieks-hellenistische heerschappij. Het hellenisme. Hellas is Griekenland. Hellenisme behelst de Griekse manier van leven en het Griekse cultuurgoed: beeldende kunst, literatuur van Homeros tot Euripides, filosofie - in prachtig Nederlands 'wijsbegeerte' - van de pre-socratici naar Plato, Aristoteles en de Stoa, en strakke, geometrische architectuur. Maar ook staat hellenisme voor despotische bewindsvoering en een nieuwe economie: de handel neemt een hoge vlucht, de geldcirculatie bereikt een peil als nooit eerder in de geschiedenis vertoond, maar wel ten koste van traditioneel-agrarische gemeenschappen. De hellenistische 'globalisering' beroofde talloze kleine boeren van akker, wijngaard en huis. In het bijbelboek Daniël wordt de Grieks-hellenistische heerschappij vergeleken met een beest dat opduikt uit de zee, 'met zijn ijzeren tanden, zijn koperen klauwen, dat vrat en vermaalde en wat overbleef vertrad met zijn poten' (Daniël 7:19).

Juda, die landstreek met Jeruzalem als hoofdstad, was eerst van de Perzen en daarna van de Grieken. Jeruzalem wordt een *polis*, een stadstaat naar Grieks model. Onder Griekse heerschappij komt een samenleving tot ontwikkeling, een politiek en een economie, rond andere waarden dan die van de Thora, de Judese levensleer en manier van leven. Voor de Thora is nagenoeg geen ruimte meer. Er groeit een diepe kloof tussen de grootstedelijke elite en de agrarische bevolking waar zij over heerst. Alle meeropbrengsten van de oogst gaan naar de huizen van de grootgrondbezitters.

Het boek Ben Sira, ofwel Wijsheid van Jezus Sirach, wordt gerekend tot de wijsheidsliteratuur, samen met onder andere Qohelet, ofwel Prediker. Qohelet heeft een plaats gekregen in de Hebreeuwse bijbel, Ben Sira niet. Zijn omvangrijke boek, geschreven in Jeruzalem rond het jaar 180 vóór onze jaartelling, werd ruim een halve eeuw later in het Grieks vertaald door zijn kleinzoon die zich had gevestigd in Egyptisch Alexandrië. Deze Griekse versie werd uiteindelijk opgenomen in de Griekse vertaling van de Hebreeuwse bijbel, de zogeheten Septuaginta, in Alexandrië tot stand gekomen ten behoeve van Griekstalige Joden. Was dat niet gebeurd, dan

was het boek Ben Sira onherroepelijk verloren gegaan. Maar het is er nog en we kunnen het lezen.

Ben Sira, 'zoon van Sira', met als voornaam Jehosjoea, in het Grieks Ièsous, Jezus. Wijsgeer in Jeruzalem. 'Ontzag voor God' - die met zijn naam - is bron van alle wijsheid en daar moet een leven volgens de Thora, de onderwijzing van het oude Israël en Juda, aan beantwoorden. Ben Sira wordt niet moe op te komen voor de Thora die hij zo veel mogelijk vrij wil houden van Griekse vormen en gedachten. Daar is hij slechts ten dele in geslaagd. Vreemd is dat niet. Probeer je maar eens te onttrekken aan de lokroep van een dominante cultuur, politiek en economie, met een universele reikwijdte bovendien. Een 'paraplucultuur' zagezegd, waaronder minderheden een ferme inspanning moeten leveren om hun eigenheid zoveel mogelijk te behouden. Wat niet zelden leidt tot conflicten, zowel intern als extern. Intern bijvoorbeeld tussen de eerste generatie migranten en hun kinderen. Tussen wat vreemd blijft voor de eerste generatie en door de tweede generatie als thuis wordt ervaren. En extern, hoe mensen van ver gekomen, met hun vreemde gebruiken, door zogeheten 'autochtonen' worden gevreesd en gezien als een bedreiging - alles wat anders, vreemd en daarom angstwekkend is. De spanning tussen behoud van culturele eigenheid en de plicht tot assimilatie - het is een van de kernconflicten in de geschiedenis van de mensheid op aarde.

Ben Sira, wijsgeer in Jeruzalem en leraar in het leerhuis, zou je kunnen typeren als een reiziger tussen twee werelden - tussen zijn Joodse traditie en cultuur en Griekse vormen en gedachten. Hij is rijk, vermoedelijk een grootgrondbezitter en zeker houder van slaven - een zeventvinker van het zuiverste water. Hij maakt deel uit van de elite in Jeruzalem, maar is afkerig van het modieuze streven onder vele hooggeplaatsten om alles wat Grieks is stevig te omarmen, ten koste van de Joodse manier van leven.

Maar wat hij zegt over het houden van slaven en de omgang met hen, doet wel heel sterk denken aan de Griekse moraal die pleit voor matiging, vanuit het welbegrepen eigenbelang. Slaven moet je goed behandelen, anders heb je niets aan ze. Zeker, je moet als eigenaar ook streng zijn: een slaaf is weinig anders dan een ezel. Daarom stokken en knuppels bij de hand houden. Maar lijfstraffen niet overdrijven. En een goede verstandhouding opbouwen. Doen alsof hij je broer is - je hebt hem ten slotte nodig.

De Thora is hier nagenoeg aan het oog onttrokken: niets over het vrijlaten van slaven na zeven jaar dienstverband of over de financiële compensatie voor gedane arbeid.

In veel opzichten is Ben Sira een sympathieke gast. Hoewel zelf zeer vermogend - en zonder geplaagd te worden door belasting op vermogen - heeft hij weinig op met de rijken - de Sander Schimmelpenninck van de Oudheid. Hij ziet scherp de niet te dichten kloof tussen de rijken en de armen. Regelmatig komt hij op voor de armen, de mensen aan de onderkant van de samenleving. Die zijn, zo oordeelt hij, 'de weidegrond van de rijken' (Ben Sira 13:19). En hij maakt deze vergelijking: 'Kan er vrede zijn tussen een hyena en een hond? En kan er vrede zijn tussen een arme en een rijke?' (Ben Sira 13:18). En hij constateert dat een rijke naar de mond wordt gepraat en altijd het laatste woord heeft, maar wil een arme iets zeggen, dan zegt iedereen: 'Wie is dat?' En als hij struikelt, geven ze hem nog een duw mee (Ben Sira 13:23).

Ben Sira beschouwt zich als een wijze Schriftgeleerde. De Thora is zijn richtsnoer. Hij vraagt zich af hoe de Thora nog geleefd kan worden in de hellenistische wereld waar Juda deel van uitmaakt. Met de Thora in de hand de samenleving veranderen, is volgens hem geen haalbare kaart. Het is zoals het is - een onwrikbare maatschappelijke orde; en daar moet je mee leren leven. Dus zoekt hij naar wegen om de Thora in de Griekse wirwar overeind te houden. Dat kan enkel in het persoonlijke leven, meent hij, op de paar vierkante meter van je bestaan. Van het openbare leven houdt hij zich zoveel mogelijk afzijdig.

Maar intussen biedt hij wel een beschrijving van de arbeidsverdeling in de steden. Hij noemt een hele reeks ambachten en geeft er blijk van ambachtslieden hoog te waarderen. En hij komt tot de conclusie (Ben Sira 38:31-32a):

Allen vertrouwen zij op hun handen
en ieder van hen is wijs - dat wil zeggen: vaardig - in zijn werk.
Zonder hen blijft de stad onbewoond,
komen er geen gasten en geen reizigers.

Maar, let wel, hij voegt er onmiddellijk aan toe (Ben Sira 38:32b-33):

Maar in de volksraad hebben zij niets te zoeken

en aan de volksvergadering nemen zij niet deel,
op de rechterstoel zitten zij niet
en over vonnissen hoeven zij niet na te denken.

Anders gezegd: schoenmaker, blijf bij je leest. Beoefen je ambacht naar beste kunnen en houd het daarbij. Maar laat het bestuur over aan de wijzen.

In zijn waardering van handenarbeid die bijdraagt aan 'de schepping van de wereld', zoals Ben Sira het formuleert, is hij onmiskenbaar Joods. Maar als hij het hebben van genoeg 'vrije tijd' als voorwaarde stelt om een wijze te kunnen worden - daarin is hij onmiskenbaar Grieks.

Ben Sira is één stem in een lange traditie met een veelheid van stemmen die proberen in telkens wisselende omstandigheden antwoorden te formuleren op de vragen die het leven stelt. Stemmen en tegenstemmen die tezamen een Groot Verhaal vormen waaruit het verlangen spreekt toch hier en daar, waar ook maar mogelijk, het menselijk samenleven te veranderen ten goede.

Maar de vraag luidt: geloven we daar nog in, in dat Grote Verhaal? Hebben we nog fiducia in een uitweg? Zijn we niet als slaven vastgeketend aan de wetmatigheden van deze wereld, aan systemen van geweld en onderdrukking? Ook innerlijk - tot diep in onze ziel. En nu die oorlog die woedt in dit deel van de wereld, in dit oude Europa.

De kern van dat 'Grote Verhaal' is misschien wel voor het eerst te vinden in oud-Hebreeuws geschreven op een *ostrakon*, een potscherf, geschat op een ouderdom van meer dan drieduizend jaar. Daar staat: 'Spreek recht over slaaf en weduwe. Spreek recht over wees en vreemdeling. Verdedig de misdadiger, verdedig de arme en de weduwe. Wreek met 's konings hand de bedelaar en bied onderdak aan de slaaf. Ondersteun de vreemdeling.' Drie dikke strepen onder deze woorden, dit *magna charta* van humane beginselen.

De grote Israëliische schrijver Amos Oz tekende hierbij aan: 'Het is in feite een lijst met een nette inventarisatie van bijna alle behoeftigen die de antieke maatschappij kende. (...) De oudste Hebreeuwse wet eist geen onderwerping aan goden of gehoorzaamheid aan een koning. In de kern is hij bedoeld om voor de armen, de vreemdeling en de onbeschermden te zorgen.'

Wat zou een nette lijst zijn voor vandaag? Goede zorg voor oude mensen; en voor mensen met dikwijls ernstige beperkingen. Mantelzorg, met liefde gedaan, maar soms o zo zwaar. En hoe er wordt omgegaan met vluchtelingen, vreemden en asielzoekers.

We doen wat we kunnen. We zijn er nog. Het Grote Verhaal van bevrijding is er nog, hier in ons midden. Niet als een kwijnend vlammetje, maar als een hoog oplaaierend vuur dat ons aansteekt en toeroept: ga nu. Begeleid door dit woord uit de Talmoed: 'Wie één mens redt, redt de hele wereld.'

Dit is ons als erfgoed meegegeven, op onze levenslange reizen. Als rugzak voor onderweg.

Zo moge het zijn.